

O‘ZBEK SHE’RIYATIDA SINONIMLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

G‘aybulloyeva Umida Ahmatovna

Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Til vositalarining lingvopoetik imkoniyatlarini aniqlash badiiy matnlarga tayanishni, qator yozuvchi va shoirlar asarlarini tahlil doirasiga tortishni taqozo etadi. So‘nggi davr ijodkorlari asarlari xususidagi ilmiy tadqiqotlar xarakteri, asosan, adabiy tahlil doirasida ekanligi va bu jihatdan badiiy asar tilini lingvopoetik nuqtayi nazaridan o‘rganishda ehtiyoj ortganligi masalaning dolzarbligini belgilaydi.*

Lingvopoetika atamasi badiiy asar tilini o‘rganishda nisbatan keng qamrovli tushunchani o‘z ichiga olib, asarning badiiyligini ta‘minlovchi unsurlarni tilning barcha sathlari doirasida o‘rganadi. Shu o‘rinda “poetika” atamasiga ham shunday ta‘rif berishimiz mumkin: “Badiiy asar tuzilishi, uning turli qismlari orasidagi munosabat, badiiy nutq stilistikasi, ya‘ni badiiy nutq va uning xarakteri, turli badiiy tasvir vositalaridan foydalanish mahorati masalalarini qamrab oluvchi obyektga nisbatan poetika tamasi qo‘llaniladi”. “Poetika” atamasiga sinonim sifatida “Badiiyat” so‘zini ham qo‘llashimiz mumkin.

Badiiy asarning lingvopoetik tahlili tilning nazariy tomonlari, ijtimoiy funksiyalari, va inson ma‘naviyatining in‘ikosi ekanini bir butun holda tasavvur etishimizga imkon yaratadi. Chunki lingvopoetika o‘z mazmun mohiyatiga ko‘ra filologiya sohasi tarmoqlarini o‘z ichida mujassamlashtirishga, uning bir butunligini ta‘minlashga qaratilgandir. Lingvopoetik tahlil jarayoni faqat yozuvchining tili va uslubi haqida ma‘lumot berish bilan chegaralanmaydi, balki asar yaratilgan davr tilining o‘ziga xosligi, yozuvchining so‘z boyligi, til vositalarining ifodalanish usullari, badiiy tasvir vositalarining til faktlari asosida aks ettirilishi, umuman tilni uning barcha sathlari yuzasidan tahlil qilishdan iborat bo‘ladi. Badiiy asar tilini

tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni "ekspressiv vazifasi" atamasi bilan bir qatorda "tilning poetik vazifasi", "tilning badiiy vazifasi", "tilning estetik vazifasi" kabi jumlar tez-tez qo'llaniladi. Ammo shuni ham alohida aytish joizki, "tilning estetik vazifasi" atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan keng qo'llaniladi. Agarda biz biron badiiy asarni tahlil qilishga tortishimiz avvalida u qanday matnlardan tashkil topganini va undagi so'zlar ifoda maqsadiga ko'ra qanday turlarga bo'lingani haqida ma'lumotga ega bo'lishimiz zarur. Xususan, barcha badiiy asarlar badiiy matnlardan tashkil topgan, badiiy matnlar esa o'zida "estetik vosita" ni jamlagan gaplardan iboratdir. Shu jarayonda yana bir narsani unutib qo'yaslik maqsadga muvofiqdir. "Estetik vosita" faqat badiiy adabiyotda yozma manbalarda emas, balki so'zlashuv uslubida ham keng qo'llanishi mumkin. Shundan kelib chiqib fikr qilsak "estetik vosita" o'z ko'lamini ekspressivlik, badiiylik va poetiklik atamalari bilan kengaytirib oladi.

Sinonimlar esa o'zbek tilining lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib, tilda bu kabi so'zlarning ko'pligi, tilning estetik vazifasini yanada yorqinroq yuzaga chiqarishga yordam beradi. Matnlarda sinonimlarni qo'llashdan ikki maqsad ko'zda tutiladi: qaytariqlarni oldini olish va emotsional ekspressivlikni oshirish.

Kalit so'zlar: poetika, madaniyat, sinonimlar, emotsionallik, ekspressivlik.

Ijodkorning individual ijodini o'rganish murakkab jarayon bo'lib, u ham adabiy, ham lingvistik tahlil imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Va shu tarzda shoira ijodiy tafakkurining o'ziga xos jihatlarini qay tarzda yuzaga chiqishini tekshiradi.

Ijodkorlar o'z asarlarida tilimizdagi sinonimlardan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so'zni topib qo'llashga harakat qiladilar, buning uchun sinonimlarning qo'shimcha ma'no ottenkasi, uslubiy bo'yog'i, qo'llanishdagi xususiyatiga e'tibor qaratadilar. Sinonimlarning amaliy ahamiyati shundaki, tilga olingan xususiyatlar, ular ifodalashi zarur bo'lgan mazmun uchun eng maqbulini tanlash imkoniyatini beradi.

Halima Xudoyberdiyeva she'riyati lingvopoetikasi haqida fikr yuritadigan bo'lsak, uning she'rlarida ritm, ohangdorlik eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Shoiraning o'ziga xos ifoda usuli, xalq og'zaki ijodiga xos ko'p ma'nolilik, xalq

qo'shiqlariga yaqin ohangdorlik, sinonimlardan o'z o'rnida, to'g'ri va umumli foydalanish mavjud bo'lib, uning she'rlariga o'zgacha ruh, ritm mahorat bilan singdirib yuborilgan, natijada adabiy til bilan jonli tilning qorishiq holda kelishi, shoira ijodining jozibaliligi, soddaliligi va tushunarligini ta'minlagan.

Shoira she'rlarida emotsional-ekspressiv leksikaning manbasi hisoblangan sinonimlardan qanchalik ustalik bilan keng foydalanganligini uning she'rlari tahlilida yaqqol ko'rishimiz mumkin:

*Toza yurak tovonlarda toptalgan mahal,
Azal ko'z yosh **qayg'u g'amga** yem bo'lib kelgan.
Makr-u hiyla bijg'igan bu dunyoda azal,
Qo'zichoqlar bo'rilarga yem bo'lib kelgan.*

(“Bo'rilar esshigida” 21-bet)

Ushbu she'rdagi qo'llangan qayg'u –g'am, makr-u hiyla so'zlari o'zaro sinonimlikni hosil qilgan bo'lib, sinonimlarning bu holatda ishlatilishi lirik qahramon tuyg'ularining asl holatini ochib berishga xizmat qiladi. “Qayg'u –boshga tushgan ruhiy azob, g'am, musibat” (O'TIL.I, 223-bet), “G'am-so'zi esa arabcha so'zdan olingan bo'lib, qayg'u, hasrat, g'am alam degan ma'nolarni bildiradi. (O'TIL.I, 434-bet). Keyingi misralarda qo'llanilgan makr-so'zi arabchadan olingan bo'lib hiyla, nayrang, aldov ma'nolarini ifodalasa, unga sinonim bo'lib kelgan makr so'zi ham arabcha so'z hisoblanib, makkorlik, ayyorlik ma'nolarida keladi. Shoira ushbu sinonimlarni yonma yon qo'llash bilan she'rning jozibadorligini yanada oshirgan. O'z davrida haqiqat deb kurashgan qahramon makr-u hiyla to'la dunyoda qayg'u g'amga yem bo'layotgani va bu kurashga otlangan qahramon doimo bo'rilarga yem bo'lib kelayotgani o'z ifodasini topgan.

*Ota dunyo, bu o'ylarni o'zing hal qil yech,
Bolalaring ehtiyot qil har **cho'pdan ,xasdan**.
Loqayd bo'lmay sharsharaning toza suvin ich,
Bilib-bilmay kimdir uni loyqalatmasdan.*

(“Xayollarim parday to'zg'ir”, 48-bet)

Misralarda qo'llanilgan: "Cho'p-forscha darxt,yog'och,xoda,novda,shox bo'lagi..."(O'TIL,525-bet)ma'nosini ifodalasa,"Xas-xashak,shox-shabba,quruq shoxcha,quruq o'simlik poyasi"(O'TIL,387-bet)ma'nolarini anglatadi.Ketma-ket keltirilgan bu ma'nodosh so'zlar she'rning ifoda mazmunini ochib berish bilan birga unga emotsional-ekspressivlik ham bag'ishlashga xizmat qilgan.

Ko'rinadiki, Halima Xudoyberdiyeva she'rlarida emotsional ekspressiv leksikaning birlamchi manbasi bo'lgan sinonimlardan keng foydalanilgan.Shoirira she'rlarining lug'aviy tarkibi juda boy va rang-barang bo'lib,ularida so'zlarning o'rinsiz takrori uchramaydi.Bunga esa shoirira aynan sinonim so'zlardan mohirona foydalanganligi tufayli erishgan.She'riyatda sinonimlarning bu kabi to'g'ri va o'rinli ishlatilishi asar qimmatini va qiymatini oshirishga xizmat qilgan. Shoiraning sinonimlarni o'rinli qo'llashda quyidagi maqsadlar ham to'laqonli yuzaga chiqqan:

- Badiiy ifodaning ta'sirchanligini oshirish;
- So'zlarni takror ishlatishdan qochish;
- Uslubning ravonligi;
- Fikrni aniq,lo'nda,ixcham ifodalash;
- O'zbek tilining lug'at tarkibi boy ekanini namoyish etish;
- Misralarni vaznga solish,qofiya hosil qilish,turli badiiy san'atlarni yuzaga keltirish va h.o.

Sinonimlar tilning lug'at tarkibini boyitishga xizmat qiladi,badiiy adabiyot namunlarida tasvirlanayotgan lavha, timsol, voqea-hodisalarning ta'sirchan, jozibali, ohangdor bo'lishiga olib keladi. Shoirira Halima Xudoyberdiyeva ayni bir ma'noni bildiruvchi birdan ortiq til birlilarini muayyan maqsadni ko'zlab qo'llagan va o'z maqsadiga to'laqonli erishgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Badiiy adabiyot insonning olamini boyitadi, ruhiyatini tarbiyalaydi, qalbimiz va ongimizda odamiylik hislarini parvarishlaydi. Xuddi shunday tilning boyligi va nutqning jozibadorligi, ta'sirchanligini ta'minlashda sinonimlarning ahamiyati katta. Sinonimlar muhim tasviroy vosita sifatida badiiy manzaralar yaratishga, lirik qahramon holatini, ichki kechinmalarini yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Abdurahmonov X, Mahmudov N. So‘z estetikasi. T-Fan, 1981. 128-b.
2. Umurqulov B. Badiiy adabiyotda so‘z. Toshkent. Fan. 1993
3. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. f.f.d. disser. avtoreferat. Toshkent. 2009
4. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. T-Fan. 2008
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. T-Fan 2002
6. O‘zbek tili leksikologiyasi. T-Fan 1981
7. H. Xudoyberdiyeva. Osoyishta sham T-O‘zbekiston, 2017
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati 1-tom.